

РОЗДІЛ 13 ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 81'1:[821.161.2-34+821.162.1-34]

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.30.56>

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА КОНЦЕПТОСФЕРА В СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ

MORAL AND ETHICAL CONCEPT SPHERE IN SLAVIC FOLK TALES

Анікіна І.В.,

*orcid.org/0000-0003-2760-8422**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри слов'янських мов та зарубіжної літератури**Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

У статті народні казки розглядаються як важлива складова культурної спадщини кожної нації, що відображають та розповідають про колективні вірування, цінності та історію народу. Автори статті зазначають, що вивчення морально-етнічних концептів слов'янських казок дозволяє зберегти цінності та образи, які містяться в цих фольклорних творах, і використовувати їх для навчання та розваг сучасних аудиторій. У статті зазначається, що дослідження концептосфери казок допомагає зберегти національну спадщину та одночасно трансформувати її для сучасних суспільних потреб. Актуальність дослідження полягає в тому, що слов'янські народні казки – це скарбниця мудрості і цінностей, які надихають і навчають нас бути кращими людьми. Вони відображають морально-етичну концепцію народу і є важливим джерелом виховання, яке передається з покоління в покоління. Розуміння цих цінностей у слов'янських народних казках допомагає сформулювати стійку моральну основу для суспільства і сприяє розвитку гармонійної та справедливої культури. У цьому контексті важливо вивчати культуру та традиції різних народів через аналіз їхніх народних казок. В слов'янських казках можна відзначити різноманітні концепти, які відображають дух та цінності цих народів. Мета статті полягає у виявленні та культурологічному аналізі головних концептів українського, польського та болгарського фольклору. Об'єктом дослідження постає морально-етнічна концептосфера слов'янських казок, а предметом – спільне та відмінне у вербалізації виокремлених концептів. Встановлено, що в українському, польському та болгарському фольклорах ключовим концептом постає ДОБРО, який підпорядковує субконцепти ГЕРОЙ, МУДРІСТЬ, ПРАЦЯ та ЛЮБОВ. Попри спільні морально-етнічні цінності слов'янських народів, встановлено семантичні розбіжності в їхній вербалізації.

Ключові слова: концепт, морально-етнічні цінності, народна казка, слов'янські мови, субконцепт.

The article considers folk tales as an important component of the cultural heritage of each nation, reflecting and telling about the collective beliefs, values and history of the people. The authors of the article note that the study of moral and ethnic concepts in Slavic fairy tales allows us to preserve the values and images contained in these folklore works and use them for teaching and entertaining modern audiences. The article notes that the study of the concept of fairy tales helps to preserve the national heritage and, at the same time, transform it for modern social needs. The relevance of the study lies in the fact that Slavic folk tales are a treasure trove of wisdom and values that inspire and teach us to be better people. They reflect the moral and ethical concepts of the people and are an important source of education, which is passed down from generation to generation. Understanding these values in Slavic folk tales helps to formulate a stable moral foundation for society and contributes to the development of a harmonious and just culture. In this context, it is important to study the culture and traditions of different peoples through the analysis of their folk tales. In Slavic fairy tales, you can note a variety of concepts that reflect the spirit and values of these peoples. The purpose of the article is to identify and culturologically analyze the main concepts of Ukrainian, Polish and Bulgarian folklore. The object of research is the moral and ethnic concept sphere of Slavic fairy tales, and the subject is the general and different verbalizations of the selected concepts. It is established that in Ukrainian, Polish and Bulgarian folklore, the key concept is good, which subordinates the sub-concepts of hero, wisdom, work and love. Despite the common moral and ethnic values of the Slavic peoples, semantic differences in their verbalization have been established.

Key words: concept, moral and ethnic values, folk tale, Slavic languages, sub-concept.

Постановка проблеми. Народні казки відображають культурні образи та цінності, які склалися внаслідок історичних, соціальних та релігійних впливів. Вони часто містять у собі перекази про героїв, чудовиська та магичні об'єкти, які символізують різні аспекти культури. Наприклад,

в багатьох українських казках йдеться про героїв, які відображають силу, сміливість та справедливість, що були важливими якостями для українського народу в історичний період. Вивчення концептосфери народних казок допомагає зберегти національну спадщину, роблячи її доступною та

цікавою для сучасних поколінь. Збереження цих казок допомагає підтримувати ідентичність та історію народу; вони стають важливим засобом передачі культурних знань та цінностей з покоління в покоління. З іншого боку, вивчення казок споріднених культур – української, польської та болгарської – сприяє розширенню культурного розуміння та міжкультурному діалогу. Коли казки однієї культури відомі іншій культурі, то це допомагає людям з різних країн та різних традицій краще розуміти одне одного та краще взаємодіяти.

Аналіз останніх досліджень. Народні казки, що переказувалися з покоління в покоління, можуть бути розглянуті з різних точок зору, однак одним зі способів їхнього аналізу є вивчення концептів з метою розуміння казок у різних культурних контекстах. У розвідках І. Чибор розглянуто інтерпретацію фольклорних демонологічних образів у фразеології української та польської мов [13]. В. Кизилова присвячує свої дослідження специфіці трансляції історичної теми в українській літературній казці [7]. Конотативним вимірам мотивів української літературної казки [8] та функціонуванню мотиву сну в казках присвячені дослідження В. Шевчука [9]. Зі свого боку, Т. Качак вивчає тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. [6], М. Варданян розглядає Свій – Чужий в українській діаспорній літературі для дітей та юнацтва в аспекті національної концептосфери [1]. Г. Осіпчук досліджує концепт 'ДОБРО-ЗЛО' в сучасних українських і польських літературних казках [11]. Однак невирішеним залишається питання дослідження концептосфери слов'янських народних казок у порівняльному аспекті.

Мета статті полягає у виявленні концептів, що формують морально-естетичні цінності слов'янських народів, та способів їх реалізації у казках. Об'єктом дослідження постає морально-етнічна концептосфера слов'янських казок, а предметом – спільне та відмінне у вербалізації виокремлених концептів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Світ слов'янських народних казок – це невичерпний резервуар мудрості, цінностей і життєвих навичок, які передаються від покоління до покоління. У кожній казці прихована морально-етична концепція, яка допомагає читачам або слухачам вчитися на власних та чужих помилках і розвивати важливі та гідні риси характеру.

У своєму дослідженні Г. Осіпчук наголошує, що «концептосфера казок – це поєднання загальнонаціональної та індивідуальної свідомості, сукупність ряду чинників, які форму-

ють найбільш значущі морально-етичні цінності» [11, с. 54]. Слов'янські народні казки – це багате джерело народної культури, і вони відображають глибокі поняття моралі та етики, які були важливими для народу. Казки розповідають про важливість чесності, справедливості, доброти та інших гуманістичних цінностей. Казка належить до епічних жанрів фольклору, це переважно прозові оповідання встановленої форми, що зображують вигадані пригоди героїв. Казки з'явилися разом з епічною поезією, коли міфи втратили своє містичне значення і стали розважальними. У цих фольклорних творах відображені уявлення певного народу про морально-етичні ідеали.

З давніх часів людство має спільні ідеали: людяність, добро, свободу, розумову і фізичну досконалість, красу, справедливість і щастя. Проте кожна країна підходить до цих ідеалів по-своєму. Українській культурі притаманна глибока духовність народу та його непереборне прагнення до свободи й незалежності. В польському фольклорі простежується певна жертвовність на шляху до справедливості, а болгарський казковий фольклор у цьому сенсі є більш стриманим та побутовим.

У центрі слов'янської казки – доля персонажа. Головний герой кидається в бій проти сил зла не з волі богів і не тільки заради благополуччя народу. Тисячоліттями люди намагаються відповісти на питання, що таке добро і зло, дослідити умови, за яких виникають подібні явища, визначити найважливіші моральні цінності людства та вказати на негативні. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «добро» трактується як «усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям, благу» [2, с. 230]. З іншого боку, «зло» позначається у цьому словнику як «щось погане, недобре, нещастя, лихо, горе, роздратування, гнів, почуття досади, лють» [2, с. 369].

У концептуалізації слов'янського казкового світу, зокрема українського, польського та болгарського, концепти ДОБРО та ЗЛО є відображенням національно-культурної специфіки кожного з цих етносів. В українських казках ДОБРО символізує головний герой, тобто людина або тварина, які вражають своїми гарними вчинками, як-от у казці «Дід Іван та його звірята». Дід описується такими словами: «Добряк такий, що ще світ не бачив... Подорожньому підкаже дорогу, втомленому дасть прихисток для відпочинку, спраглому подасть горня джерельної води, голодного пригостить смачною кашею» [4].

Концепт ДОБРО підпорядковує субконцепти ГЕРОЙ, МУДРІСТЬ, ПРАЦЯ, ЛЮБОВ.

До концептуального поля ЗЛО належать такі субконцепти, як ЖАДІБНІСТЬ, НЕНАЖЕРЛИВІСТЬ, ЗАЗДРИСТЬ. Ці два концепти взаємодіють у кожній казці і є неподільними у рамках одного сюжету. Щоб панувало добро, потрібен герой, який перемає зло. Героями українських, польських та болгарських казок завжди є людина з народу. В українському та польському фольклорі герої здебільшого мають імена, натомість в болгарських народних казках це, як правило, люди без імен. Відсутність ідентифікації героїв на ім'я у болгарському фольклорі можна пояснити тим, що у світогляді болгар зло може перемогти будь-яка людина, яка вірить у справедливість та правильність своїх вчинків. Українські народні казки про героїзм представлені таким відомим українському реципієнтові фольклором як «Іван-Побиван», «Котигорошко», «Козак Мамарига», «Казка про Іллю Муромця і Солов'я-розбійника», «Кирило Кожум'яка», у якій герої поборов злого та підступного змія. Кирило каже: «*Чим був – тим лишуся...*», а за винагороду просить «*милості цієї: щоб оселя моя – доки Київ Києвом зветься – Кожум'яками прозивалася. Щоб рід мій про те пам'ятав, з якого кореня вийшов...*» [5]. У Києві в урочищі Гончарі-Кожум'яки, яке розташоване на Подолі, одна з вулиць називається Кожум'яки. Етимологічно ця назва походить з часів Київської Русі та іменує місцевість, де проживали ремісники, а за фольклорною легендою, – і Кирило Кожум'яка [10, с. 612].

Дещо схожий фольклорний сюжет знаходимо у творі про польського Вавельського Смока. В обох казках змій як утілення зла перемагається героєм-визволителем – юнаком скромного походження, чим можна пояснити успіх цих творів. В обох казках описується зустріч міфологічного досвіду світу з релігійним. Окрім того, події локалізуються за опозицією «свій» / «чужий», де Київ і Краків маркуються як «свій» простір.

В українських та болгарських казках добро завжди перемає зло. Іншими словами, ці два народи вірять у справедливість і завжди налаштовані на краще. Натомість у польських казках герой, який уособлює добро або вмирає, не досягши своєї мети, або його шлях до перемоги над злом є доволі важким. Тому у польському фольклорі подекуди трапляються казки з нещасливим кінцем. Колись у давні часи на Польщу зазіхнули німецькі рицарі, яким вдалося захопити частину польських земель. Вони знущалися з польських селян та примушували працювати на себе. Польський народ пам'ятає ті страшні часи та відобразив ці події у казках, як-от у «Камені

з Острудн» [5]. В цій казці розповідається про те, як ненаситний рицар Дітріх знущався з коваля, на ім'я Грабош. За наказом рицаря коваль мусив підняти й нести важкий камінь, тому що Дітріх пообіцяв віддати городянам ту землю, яку зміряє коваль зі страхітним тягарем на спині. На жаль, Грабош загинув під мечем катюги: «*І раптом кров закипіла у Дітріха в жилах. Він вихопив меч і щосили рубонув по ланцюгу, який оповивав камінь на спині в коваля. Люди відсахнулися. Удар був важкий. Грабош захитався і впав. Величезний камінь придушив його до землі. Люди кинулися на допомогу. Даремно! Поки зсунули камінь, коваль сконав. І досі ще лежить у полі біля міста цей камінь, на якому лишився відбиток ланцюга, наче згадка про могутнього коваля, що хотів допомогти своєму місту» [5].*

Як вже зазначалося, до концептосфери ДОБРО належить з-поміж інших субконцепт ПРАЦЯ. Український народ характеризується як працелюбний, що відображується й у казках. Наприклад, про діда у казці «Дід Іван та його звірята» можна знайти такі рядки: «*...закидав сокиру на плече і йшов сухе дерево рубати. Як грибна пора наставала, то він першим повертався з повним кошиком грибів» [4].*

Серед інших казок про працю можна згадати такі, як «Праця годує, а лінь марнує» (українська народна казка Поділля). Казка вчить, що для того, щоб щось мати, потрібно працювати: «*Довелося йому жито сіяти. Посіяв він жито, але хліб на столі не з'явився. І згадав Петро, що жито треба косити і молотити. Довго він косив і молотив, аж тільки потім на столі з'явилась їжа» [12].*

У казці «Як батько навчив синів працювати» [12] знаходимо рядки, якими описують звичну для українського народу роботу на землі: «*Хлопці щиро захопилися роботою, перекопали всю землю від куца до куца на винограднику, під кожним деревом у садку, скопали увесь город уздовж і поперек <...>. Тоді хлопці вирішили <...> засіяти город і щось та вродить. Засіяли вони город так само як колись робив їхній батько, потім своєчасно прополювали сходи та поливали джерельною водою. І ось діждалися врожаю: виноградник, садок і город уродили так, як не родили ніколи доти. Зібрали брати багатий-пребагатий урожай, поділили між собою і знову заходилися копати землю» [12].*

Субконцепт ЛЮБОВ реалізується як через шанобливе ставлення до батьківщини та землі, так і через кохання між дівчиною та парубком. М. Грушевський у своїй праці «Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями»

визначає особливості ментальності українського народу. Найхарактернішим є сакральне ставлення українців до землі, яка їх годую: «українське населення займалося землеробством повсюдно і здебільшого ним жило. Це відбилосся і в мові: слово жито, яким називали зерновий хліб, власне, означає те, чим живуть люди» [3, с. 30]. Підтвердження слів вченого знаходимо у народній казці Подніпров'я «Про Івана-землероба та царівну», у якій йдеться про те, що герой, аби одружитися з донькою царя, має виконати три завдання, друге з яких звучить так: *«Я хочу, щоб ти спахав землю, посіяв пшеницю, виростив її, скошив, обмолотив, змолів зерно і нанік хліба. І щоб рано-вранці його приніс мені»* [12]. Повага та любов до хліба та до праці хлібороба відтворено у казках «Від чого хліб росте» та «Вовк і хліб» [12].

У доступному нам корпусі польських та болгарських казок не було виявлено подібних творів. Однак, слід зазначити, що у казках слов'янських народів згадується їжа, а з огляду на те, що це давні народні казки, ми розуміємо, чим харчувалися наші пращури. Наприклад, у болгарських казках згадуються часто вино, хліб, гуска, баранина, виноград, сливи: *«Два брехуни, що мали себе за розумників, почали підлезувати до нього, принесли вина, хліба і печену гуску»* (Хитрий Петр і брехуни); *«– Я сам заріжу барана й насмажу м'яса, а ви йдіть покупайтесь, освіжіться трохи, – запропонував товариству Хитрий Петр»* (Хто копає яму іншому); *«Один селянин надумав одружити свого сина з доброю, роботящою дівчиною. От він насипав повний віз слив і поїхав у село їх продавати. ... Така чепурушка і трудівниця, як ти, мусить їсти сливи, скільки схоче»* (Сливи за сміття); *«Найдорожчий плід, тату, це той, котрий найсолодший. Отож я купив тобі винограду. З усіх плодів, що родить наша земля, виноград – найсолодший»* (Найдорожчий плід). Своєю чергою, в українських казках найчастіше йдеться про хліб та молоко, як-от у казці «Легкий хліб»: *«Косив у лузі селянин. Втомився да й сів оддыхать. Взяв з торби молоко і хліб та й почав їсти»* [12].

Однаковий сюжет простежується в українських та польських казках, де парубок та дівчина борються за своє кохання та можливість бути разом. У цьому разі відбувається реалізація субконцепту ЛЮБОВ. У таких казках, як правило, юнак має виконати три бажання, або батька нареченої, який проти весілля, або іншої особи (царя, короля, пана). Наречена, зі свого боку, володіє магичними здібностями та допомагає дивним чином коханому. Врешті-решт, добро перема-

гає. Прикладом схожої сюжетної лінії є польська народна казка «Наймит Мацей» [5] та українська – «Про Івана-землероба та царівну» [12].

Субконцепт МУДРІСТЬ реалізується у казках, де потрібно перемогти зло або дурість не силою, а розумом. Аналізований субконцепт вербалізується в українських казках прикметником «мудрий», наприклад: «Мудра баба», «Мудра дівчина», «Мудра дівчина-семилітка», «Мудрий Іванко», «Мудрий наймит». Схожі сюжети простежуються у казках, де прості люди хитрістю перемагають жадібних панів або дурних царів, як-от у польській казці «Міхал і пан», «Шевчиха і графиня», «Як селянський син став королем» [5]. У наведених назвах польських казок бачимо протиставлення «простолюдин» – «пан».

Ще один народ, близький до українців своєю культурою, звичаями, народним мистецтвом, – болгари, у народних казках якого важливе місце займають розповіді про дотепника Петра, який наділений рисами яскравого національного характеру, його життя і вчинки пов'язані з життям та філософією болгарського народу. Назви казок про Петра часто мають у назві прикметник «хитрий», який характеризує героя, як-от у казках: «Хитрий Петр і брехуни», «Хитрий Петр і лихвар», «Хитрий Петр і перукар», «Хитрий Петр на тому світі», «Хитрий Петр і скнари», «Хитрий Петр убиває собаку», «Хитрий Петр в суді». Примітно, що в болгарських казках хитрість є чеснотою. Натомість в українських народних казках йдеться про мудрих, а не хитрих героїв. Ще одна відмінність полягає у тому, що у болгарському фольклорі персонажі хитрощами провчають здебільшого простих людей, але жадібних та дурних, натомість в українських казках персонажі провчають мудрістю панів та царів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Герої слов'янських казок – це прості люди, звичайні чоловіки та жінки, дівчатка і хлопчики. Деякі з них працьовиті, чесні, віддані дружбі, поважають старших, живуть мирно та злагоджено. Однак є й інші персонажі: злодії, ледачі та лицеміри. Слов'янські народи склали про них безліч казок, висміюючи їх та засуджуючи. Ці персонажі уособлюють зло. Слов'янські народні казки зазвичай закінчуються чітким висновком про те, що тільки наполегливою працею та праведним життям можна стати щасливим, а погана людина може змінитися на краще. Дослідження концептуальних полів слов'янського фольклору допомагає зберегти національну спадщину та адаптувати її для потреб сучасного світу. Це сприяє збереженню культурних образів та цінностей, а також

сприяє розширенню культурного розуміння та міжкультурному діалогу, адже казки залишаються важливим джерелом навчання, розваги та спільного розмірковування для всіх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Варданян М. Свій – Чужий в українській діаспорній літературі для дітей та юнацтва: національна концептосфера, імагологічні моделі : монографія. Кривий Ріг : Видавництво «Діонат», 2018. 406 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 1428 с.
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / укл. Й.Й. Брояк, В.Ф. Верстюк. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 736 с.
4. Дерево казок. Випуск 3. Вінниця : Казка, 2015. 46 с. URL: <https://derevo-kazok.org/zbirka-derevo-kazok-vipusk-3.html>
5. Казки українською. URL: https://kazka.vn.ua/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0
6. Качак Т. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку XXI ст. : монографія. Київ : Академвидав, 2018. 320 с.
7. Кизилова В.В. Специфіка трансляції історичної теми в українській літературній казці. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. 2020. Т. 31(70). № 2. Ч. 3. С. 189–194.
8. Кизилова В. Конотативні виміри мотивів української літературної казки. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність* : збірник наукових праць. 2018 р. Вип. 12. С. 103–113.
9. Кизилова В. Специфіка функціонування мотиву сну в казках Вал. Шевчука (на матеріалі зб. «Панна квітів»). І все життя – подвижництво у рідному слові... *Статті, дослідження, спогади про професора Любова Миколаївну Кіліченко*. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2017. С. 197–206.
10. Королева Н. Предок: історичні повісті; Легенди старокиївські. / упоряд., авт. післямови та приміт. О.В. Мішанич. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1991. 670 с.
11. Осіпчук Г.В. Концепт 'ДОБРО-ЗЛО' в сучасних українських і польських літературних казках. *Нова філологія*. 2021. № 2(81). С. 53–60.
12. Українські народні казки. URL: <https://proridne.org/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96%20%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B8/>
13. Чибор І. Інтерпретація фольклорних демонологічних образів у фразеології української та польської мов. *Słowiańszczyzna dawniej i dziś – język, literatura, kultur* : monografia ze studiów slawistycznych III / pod redakcją Agnieszki Kołodziej. Červený Kostelec : Nakladatelství Pavel Mervart, 2017. С. 77–89.